

SYSTEM UMOCNIEŃ POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ GRANICY RZECZYPOSPOLITEJ OBOJGA NARODÓW W XVII WIEKU

mgr Ewelina CZERWIŃSKA
Akademia Obrony Narodowej

Streszczenie

System bezpieczeństwa granic jest pojęciem stosunkowo niedawnym. W zależności od rozwoju społeczeństw, od wzrostu znaczenia wartości zajmowanej ziemi granice ulegały ewolucji i wymagały dodatkowego zabezpieczenia.

W Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVII wieku szczególnie ważna dla bezpieczeństwa państwa była granica południowo-wschodnia. Była ona rozległa, otwarta i nieposiadająca niedostępnych przeszkód naturalnych. Ponieważ był to obszar szczególnie narażony na częste najazdy, dlatego szukano różnych rozwiązań poprawiających system umocnień.

Ważną rolę w tym systemie odgrywały zamki obronne i twierdze, które długo były tarczą dla Rzeczypospolitej przed atakami sąsiadów i wojsk kozackich. Jednak ich liczba była niedostateczna a oddalenie tych zamków od siebie zbyt duże. Głównym punktem tej obrony miał być najbardziej wysunięty na północ Kijów, który niestety nie posiadał odpowiednich warunków do obrony. Oprócz Kijowa ważnymi zamkami były: od północy i najwcześniej zniszczony doszczętnie przez Tatarów Żwinogród na Siwej Wodzie; następnie na tej samej linii obronnej, nad Dnieprem Czerkasy i Kaniów; na szlaku Kuczmeńskim, nad Bohem – Winnica i Braclaw, a nad Rowem – Bar¹, a na przesmyku tatarskim Biała Cerkiew.

Powstały w XVII system umocnień twierdz kresowych, zwany wówczas „obroną potoczną”, którego symbolami poza wyżej wymienionymi były: Kamieniec Podolski, Chocim, Trembowla, Okopy św. Trójcy, Kudak, Lubniki, był niewystarczający i nie zatrzymał nieprzyjaciela. Nawet najbardziej strategiczną twierdzę Kamieniec Podolski utraciono. Odzyskano ją w 1699 roku, ale nie siłą oręża, tylko na mocy traktatu karłowickiego².

Rzeczpospolita Obojga Narodów w omawianym obszarze była „osaczona” przez sąsiadów, a wadliwy system obrony granic południowo-wschodnich umożliwił powstawanie na Kresach latyfundiów magnackich, małych państewek, do obrony których tworzone własne wojsko, broniące i wspierające swego właściciela, a nie zawsze króla i Rzeczpospolitą Obojga Narodów.

Słowa kluczowe: system bezpieczeństwa granic, system obronny, system umocnień, zamki obronne, twierdze, fortyfikacje bastionowe, bezpieczeństwo militarne.

Wprowadzenie

Oczywiste jest, że człowiek w każdej epoce historycznej związany był z ziemią, z terytorium, na którym żył. Związany był i jest ze środowiskiem, w którym się znajduje, i z ludźmi – ze społeczeństwem. Łączyła i łączy ich wspólna egzystencja i współpraca w zapewnieniu bezpieczeństwa.

¹ F. Rawita Gawroński, *Geneza i rozwój idei Kozactwa i Kozaczyzny w XVI wieku*, Nakładem Księgarni J. Czernckiego, Warszawa–Kraków, s. 120.

² T. Rawski, *Armia koronna na południowo-wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej u schyłku jej istnienia*, (w:) *Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX w.*, s. 90.

Rzeczpospolita na przestrzeni wieków, zmieniając swoją powierzchnię, nie zmieniła zasadniczo położenia geograficznego. Zajmowała i zajmuje w Europie położenie centralne. W XVII wieku Rzeczpospolita Obojga Narodów leżała na międzymorzu bałtycko-czarnomorskim. Granice wyznaczały: na północy – Zatoka Fińska, na południu – Morze Czarne. Pomiędzy pasmami wyżyn a Karpatami i Bałtykiem ciągnęły się wąskie pasma nizin.

Bezpieczeństwo granicy zachodniej, odziedziczonej po Piastach, bez utraconego Śląska, gwarantowały bagniska Odry, Obry i Noteci. Praktycznie była granicą stałą od XIV wieku.

By zapewnić bezpieczeństwo wewnętrzne i suwerenność państwa, należało zbudować odpowiedni system bezpieczeństwa militarnego³. Realizacja tego przedsięwzięcia wymagała zdecydowanych decyzji władcy i dużych nakładów finansowych. Niestety w omawianym okresie Rzeczpospolita weszła w okres rządu oligarchii magnackiej⁴, który wzmacniał polityczną pozycję szlachty oraz niezależność rodów magnackich. Praktycznie władza króla została ograniczona przez stan najsilniejszy – magnaterię. Jego podstawowe uprawnienie, czyli stanowienie prawa, zostało przekazane sejmowi, w którym król był tylko jednym z trzech stanów zasiadających w sejmie. Bez porozumienia wszystkich stron nie mogła być podjęta żadna uchwała dotycząca państwa. Władca posiadał władzę najwyższą tylko w tym zakresie, w jakim realizował wolę i interes oligarchów.

System umocnień południowo-wschodniej granicy Rzeczypospolitej w XVII wieku

System bezpieczeństwa granic jest pojęciem stosunkowo niedawnym. W zależności od rozwoju społeczeństw, od wzrostu znaczenia wartości zajmowanej ziemi granice ulegały ewolucji. Mniej więcej od drugiej połowy XVI wieku monarcha Rzeczypospolitej zalecał przeprowadzać tzw. lustracje i rewizje zamków kresowych – ukraińskich, jako królewszczyzn, w celu sprawdzenia zarówno stanu ich obronności, jak i wypełniania i przestrzegania praw i obowiązków należnych urzędowi zamkowym i różnym osobom funkcyjnym.

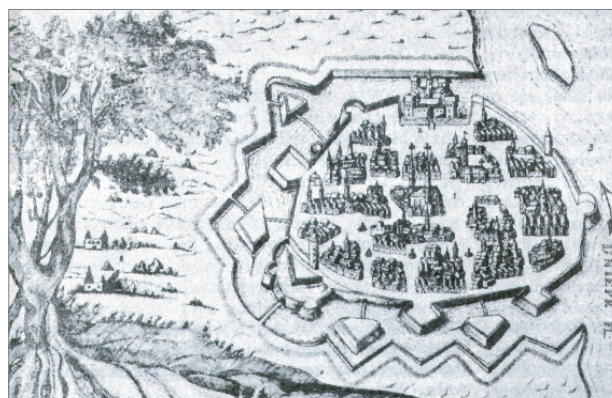
Ważna dla bezpieczeństwa państwa w XVII wieku była granica południowo-wschodnia Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Była rozległa, otwarta, nieposiadająca niedostępnych przeszkód naturalnych. *Owo zewsząd do Polaków pola i drogi nieprzyjacielowi wyborne, przestrzenne; ma na czyn nieprzyjaciel przedniejszą mocą swoją, jazdę turecką poczynać, postąpi, ustąpi, pójdzie, wynijdzie, żywność, jeńców nabierze, gdzie chce i jako chce (...). Gdy inne państwa są obronne wodą, mają porty warowne, góry niedostępne, my nic*⁵.

³ A. Misiuk, *Instytucje bezpieczeństwa wewnętrznego w Polsce. Zarys dziejów (od X do współczesności)*, Wyd. Wyższej Szkoły Policji w Szczytnie, Szczytno 2011, s. 57.

⁴ Szerzej: W. Czaplinski, *Rządy oligarchii w Polsce nowożytnej*, [w:] *O Polsce siedemnastowiecznej. Problemy i sprawy*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1966.

⁵ Tak pisał o wschodnio-południowej granicy Rzeczypospolitej w XVII wieku pisarz Piotr Grabowski,

Do obrony tej części kraju, a raczej do zabezpieczenia drogi w głąb Litwy i Wołynia przed wyprawami tatarskimi, pod koniec XVI wieku wzmacniano dawną linię obronną obszaru stepowego. Głównym punktem tej obrony był najbardziej wysunięty na północ Kijów. Był to podstawowy posterunek. Oprócz Kijowa ważnymi zamkami były: (...) *najdalej ku północy wysunięty i najwcześniej zniszczony doszczętnie przez Tatarów Żwinogród na Siwej Wodzie; następnie na tej samej linii obronnej, nad Dnieprem Czerkasy i Kaniów; na szlaku Kuczmeńskim, nad Bohem – Winnica i Braclaw, a nad Rowem – Bar*⁶, a na przesmyku tatarskim Biała Cerkiew.

Źródło: Z. Wójcik, *Wojny kozackie w dawnej Polsce*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Kraków 1989, s. 60.

Fot. 1. Widok Kijowa z XVII wieku

Na podstawie badań lustracji i rewizji zamkowych w XVI i początku XVII wieku, przeprowadzonych przez Franciszka Rawitę Gawrońskiego, można odtworzyć system umocnień południowo-wschodniej granicy Rzeczypospolitej. Z danych z rewizji zamku kijowskiego wynika, że wymagał on wzmocnienia obronnego. Dodatkowymi powinnościami były „stróże” zamkowe, które opłacali mieszczanie – dwóch stróżów. Wrót wejściowych strzegło dziesięciu ludzi, stojących w dzień, zaś nocą dodatkowo krzyżąc informowali o bezpieczeństwie mieszkańców zamku. Oprócz tych posterunków były stróże „u wrót ostrygowych”, którą opłacali także mieszczanie z dochodów miejskich. Natomiast stróż od „pola” powinni pełnić osobiście mieszczanie, ale mogli w zamian odpro-

R. Umiasztowski, *Terytorium Polski pod względem wojskowym. Część wstępna i pierwsza*, Warszawa 1921, s. 26.

⁶ F. Rawita Gawroński, *Geneza i rozwój idei Kozactwa i Kozaczyzny w XVI wieku*, Nakładem Księgarni J. Czerneckiego, Warszawa–Kraków, s.120.

wadzać wojewodzie „stróżowszczyznę” w wysokości 15 kop. groszy rocznie⁷.

Blżej Dzikich Pól na południe w Czerkasach służbę ziemską pełnili jeszcze na początku XVII wieku bojarowie. Obowiązani byli służyć konno i uzbrojeni. Niestety z czasem ten stary i sprawdzony obowiązek zmieniono, ponieważ bojarowie polonizowali się i zaczęła ich obowiązywać wolność szlachecka, czyli powinności ziemskie zamieniono na pospolitą obronę.

Jednak powinności te były zanedbywane. Choć były i wyjątki, np. w zamku w Ostrzu nawet podczas największego zagrożenia kozackiego bojarowie z gruntów starostrzańskich, mieszkający tam od pokoleń, pełnili służbę wojenną według starych zasad⁸.

W Perejasławiu na pograniczu tatarskim obowiązek służby wojennej, czyli obrony ziemskiej, mieli nie tylko bojarzy, ale także mieszczanie. Około roku 1640, w czasie lustracji *mieszczanie* złożyli przywilej z roku 1633, mocą którego od corocznego chodzenia do obozu zwolnieni byli wiecznie, gdzie z wójtem i chorągwią stawić się mieli⁹.

W południowej części ziemi wołyńskiej, na Braclawszczyźnie obowiązek służby wojennej w XVII wieku był bardzo luźny. Na przykład w Barze, położonym najbliżej szlaku tatarskiego, mieszczanie uchylali się od służby. Zapewnienie bezpieczeństwa spoczywało całkowicie na staroście. Jeszcze gorzej było w Winnicy. Nawet o zamek zbytnio nie dbano. Ulegał sukcesywnie zniszczeniu, aż w końcu osunął się. Mimo że ludność przynależna do zamku winnickiego była zamożna, to na odbudowę zamku dla własnej obrony skąpiła.

Brak potężnych przeszkód naturalnych granicznych wymusił umocnienia tychże stref, budując sztuczne przeszkody, np. twierdze, warownie. Takie plany miał już Stefan Batory¹⁰, który chciał trwale zabezpieczyć województwa południowe. Zygmunt III Waza zobowiązał się zbudować pięć warowni, m.in. w województwie kijowskim. Władysław IV rozpoczął przesiedlenia części Kozaków nad Dźwinę, by uspokoić Kresy.

⁷ Szerzej: tamże, s. 121 i następne.

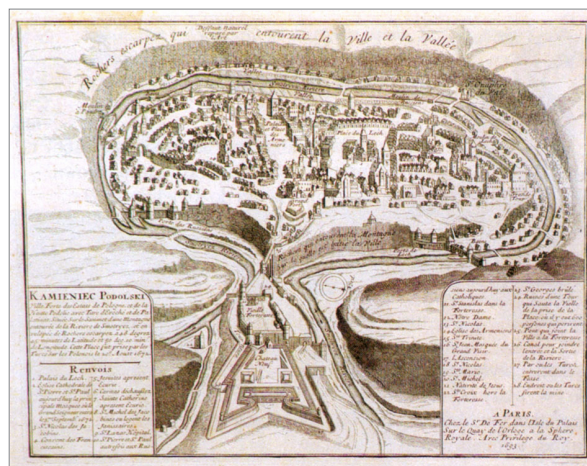
⁸ Tamże, s. 123.

⁹ Tamże.

¹⁰ Stefan Batory, król Rzeczypospolitej w latach 1576–1586. Syn wojewody siedmiogrodzkiego, mąż Anny Jagiellonki. K. Olejnik, *Stefan Batory 1533–1586*, Wyd. MON, Warszawa 1988.

Jan Kazimierz przyrzekł odbudować cztery twierdze na Kresach Wschodnich i na Litwie. Michał Korybut naprawiał szańce Kamieńca Podolskiego. Natomiast Jan III Sobieski odnowił i wzmocnił warownię we Lwowie¹¹.

Co innego plany, a co innego praktyka. W XVII wieku Kijów praktycznie nie posiadał odpowiednich warunków do obrony. W 1622 roku (...) w armata mocno uszczuplona. Dział posiada wprawdzie 11, 12-e spadane, ale serpentyn już tylko 9, hakownic tylko 24 (...). W tym samym czasie w Kaniowie parkan nie przykryty, nadgniły (...). Strzelby żadnej nie ma¹².

Źródło: A. Wyczański, *Dogonić Europę. Dzieje narodu i państwa polskiego*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Kraków 1987, s. 21.

Fot. 2. Fortyfikacje Kamienia Podolskiego wzniesione za czasów Zygmunta I – rys. z połowy XVII wieku

Nie lepszy był stan innych zamków obronnych na Kresach Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Słabo wyglądało przygotowanie i wyposażenie obronne i w Czerkasach. Przybyło natomiast kilka nowych punktów obronnych, m.in. zamek Wyszgród nad Dnieprem, niedaleko Kijowa, w Bohusławiu zamek nad Rosią, który posiadał działko spiżowe, hakownic 10, muszkietów 4 i dodatkowo niewielki zapas prochu i kul¹³.

Niestety system bezpieczeństwa militarnego Południowo-Wschodnich Kresów Rzeczypospolitej wykorzystujący zamki był niedoposażony i niedoinwestowany i nie zabezpieczał mieszkańców, którzy mieszkali w pobliżu stepów. Tym bardziej że wschodnie krańce Rzeczypospolitej były terenem zaciętych walk pomiędzy państwami są-

¹¹ Szerzej: R. Umiastowski, *Terytorium...*, s. 27.

¹² Tamże, s. 130.

¹³ Tamże.

siadującymi z tymi ziemiami. Jak ważna była to granica, świadczy liczba nowych twierdz i warowni. Praktycznie w XVII wieku twierdze budowano przede wszystkim na wschodnio-południowej granicy Rzeczypospolitej Obojga Narodów, ponieważ obszar ten był krainą niekończących się zmagani i najczulszym miejscem państwa.

Między Dnieprem i Karpatami płyną równoległe do Dniepru, Boh, Dniestr i Prut. Dopływy ich biegną w starych jarach. Dlatego pomiędzy rzekami, wododziałami *posuwała się chciwa łupu „szarańcza hordyńska”, a osadnictwo polskie, zbrojnie odpierające najazdy, pobudowało szereg twierdz, zameczków, stanic, zamykając nimi szlaki, wiodące w ziemie ruskie i dalej w głąb państwa*¹⁴. Rzeka Zbrucz, podobnie jak Dniestr, stanowiła naturalną linię obronną. Szlaki tatarskie były zazwyczaj stałe. Biegły z koczowisk krymskich przez Dzikie Pola w głąb kraju. Wylotów tych szlaków strzegło wiele zamków. W XVII wieku województwo podolskie było najbardziej narażone na najazdy, dlatego miało 35 zamków obronnych, zaś województwo wołyńskie, o połowę mniejsze i mało zaludnione, miało ich aż 65¹⁵.

Źródło: P. Wiszewski, s. 15.

Fot. 3. Kamieniec Podolski, twierdza usytuowana nad Smotryczą, dopływem Dniestru. Strzegła południowych Kresów Rzeczypospolitej (na zdjęciu stan obecny)

Najważniejszą twierdzą obronną, strzegącą szlaków Rzeczypospolitej, był Kamieniec Podolski. Zbudowany z konieczności obrony przed najazdami z zewnątrz. Uważany za: *Bramę dla Polski, przedmurze, o które rozbiły się najpotężniejsze fale tatarskie, bo wzmocnione hufca-*

*mi sultańskimi*¹⁶. Do jego budowy wykorzystano specyficzne ukształtowanie terenu.

U ujścia Zbrucza do Dniestru dodatkowo zabezpieczeństwa pilnowano z warowni ziemnej, zwanej Okopami św. Trójcy albo „blokadą Kamieńca Podolskiego”. Ponadto poniżej Kamieńca nad Dniestrem strzegły Kresów mniejsze zamki i stаницe, tj. Chocim nad Dniestrem¹⁷, fortyfikacja broniąca przeprawy poniżej Żwańca.

Przeprawy żwanieckiej broniły twierdze: Mohylów, Raszków, Jampol, aż do Jahorlika. Dodatkowo do systemu umocnień należy zaliczyć wiele drobnych stanic.

Natomiast powyżej Kamieńca Podolskiego nad rzeką wznosiły się murowane warownie Halicza, Rakowca, Czernelicy. Pokucia bronił Śniatyn. Poza tym na tym niebezpiecznym południowo-wschodnim odcinku granicy Rzeczypospolitej należy wymienić jeszcze twierdze: Braclaw nad Bohem, Kuczmeński Bar – zbudowany jeszcze przez królową Bonę¹⁸.

Przed Barem, 16 mil w głąb stepów, zbudował Zamoyski na Muraszce (prawy dopływ Morachwy) zameczek Szarogród, który wzbudzał niepokój u sultana i specjalnie czauz przyjeżdżał do oglądać i interweniować. Uspokajano go za pewnieniem, że wznosi się wyłącznie przeciwko Kozakom. Poza tym jednym z najpotężniejszych

¹⁶ Twierdza Kamieniec Podolski zbudowana za czasów panowania Jagiellonów. Przylegała do niedostępnego urwiska. Strzegła przeprawy na Dniestrze. Zabezpieczała Podole. Utracona przez Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Natomiast Jan III podczas swojego panowania zabiegał bez powodzenia o jego odzyskanie. Kamieniec Podolski należał do wielu twierdz, które wznosiło państwo. Był określany jako „perła na kamieniu”. Gród warowny leży na owalnym płaskowyżu o powierzchni 120 ha, otoczony skalistym wąwozem rzeki Smotrycz. „Przegląd Geologiczny, vol. 56, nr 1, Warszawa 2008, s. 27; *Polskie tradycje wojskowe. Tradycje walk obronnych z najazdami Niemców, Krzyżaków, Szwedów, Turków i Tatarów*, J. Sikorski (red.), Wyd. MON, Warszawa 1990, s. 208; T. Nowak, *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, SMHW, t. 19, cz. 1, s. 139 i nast.

¹⁷ W XVII w. teren Chocimia stał się przedmiotem zaciekłych walk między Rzeczypospolitą a Mołdawią i Turcją głównie wzdłuż naturalnej granicy, jaką stanowił Dniestr. Po zajęciu twierdzy przez Turków zamieniony w potężną warownię turecką naprzeciw Kamieńca Podolskiego. R. Umiastowski, *Terytorium...*, s. 34.

¹⁸ Królowa Polski, żona króla Zygmunta Starego, matka Zygmunta Augusta i Anny Jagiellonki. Koronowana w Krakowie, 18 kwietnia 1518 r. M. Bogucka, *Bona Sworza*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, wyd. II, Wrocław 2004, s. 25.

¹⁴ S. Lackoroński około roku 1649 tak opisał granicę Kresów. R. Umiastowski, *Terytorium...*, s. 33.

¹⁵ Tamże, s. 34.

zamków XVII stulecia był Humań, a nad Rosją – Biała Cerkiew¹⁹.

System umocnień południowo-wschodniej granicy Rzeczypospolitej Obojga Narodów podzielony był na dwie grupy. Jedną grupę stanowiły zamki i warownie rozlokowane na lewych dopływach Dniestru, na przeprawach zasłaniających Ruś i drogi Podkarpacia. Drugą zaś tworzyły zamki wołyńskie.

Ponadto każdy z lewobrzeżnych dopływów Dniestru był dodatkowo umacniany, gdy zwiększało się zaludnienie. Wznoszono zamki w dorzeczu Dniestru. Były to: Uszyca nad Ladawą, Smotrycz i Paniowce nad Smotryczem powyżej Kamieńca Podolskiego, Skala nad Zbruczem, Skalat, Zbaraż nad Gniezną, następnie na Serecie: Czortków, Trembowla, Tarnopol, a na Strypie: Buczacz, Jazłowiec – siedziba magnata Jazłowieckiego – Podhaje, Czerwonogród, Rohatyn itd.²⁰ Ostatnią dobrze zorganizowaną twierdzą był Lwów.

Natomiast zamki z grupy wołyńskiej najbardziej wysunięte nad Bohem, zabezpieczające drogi dorzecza Wisły to Braclaw i Winnica. Dalej na zachód Bar nad Rowem. Twierdza ta miała duże znaczenie w całym systemie, ponieważ leżała pośrodku między grupą twierdz wołyńskich i twierdz dnestrzańskich.

W górę Bohu wznosiły się Chmielnik, Stara Siemiawa, w pobliżu Piławce, Międzybórz, zamki w Starym Konstantynowie, Ostropolu, Luborze, Czartorji, Połonne²¹. Najbardziej ufortyfikowany był Ostróg nad Horyniem. Przesuwając się w kierunku północno-zachodnim należy wymienić twierdzę Łuck nad Styrem, Dubno, Krzemieniec²² i wiele mniejszych zameczków.

Twierdze i zamki Rzeczypospolitej w XVII wieku w omawianym regionie były dowodem utrwalania wpływów polskich na Kresach. Miały one różne systemy podległości. Były twierdze i zamki państwowe, samorządowe i prywatne. Twierdze i zamki królewskie (państwowe) podlegały zwierzchności króla. Kolejną grupą były twierdze stanowiące system obronny samorządów sejmikowych. Najliczniejsze były zamki ma-

gnackie (prywatne), szczególnie na Kresach i na Litwie²³.

W wieku XVII, ze względu na zagrożenie kozackie i tureckie, systematycznie wznoszono różnego rodzaju fortyfikacje na Kresach²⁴. Poza dużymi twierdzami ważne miejsce w systemie umocnień zajmowały mniejsze zamki magnackie, a także twierdze – pałace „o zredukowanych walorach obronnych” oraz obronne dwory szlacheckie. Od 1607 roku rozbudowano i unowocześniono fortyfikacje kresowe Jazłowca, Buczacza, Trembowli.

Umocnienia na Kresach nie miały jednolitego systemu fortyfikacyjnego. Ważne miejsce w tym systemie, poza wymienionymi wyżej, posiadały fortyfikacje pólstałe *posługujące się drewnem, a przede wszystkim ziemię jako materiałem budowlanym* – ziemne umocnienia polowe²⁵. Należy także wymienić obozy, np. pod Chocimiem (1621), pod Zbarażem i Łojowem (1649), które stanowiły przykłady fortyfikacji polowych.

Zaniedbany i niedoinwestowany system umocnień Rzeczypospolitej w obszarze Kresów z trudem utrzymywał napór najazdów, m.in. Kozaków i Turków. Próbę wznowienia wschodnio-południowego systemu podjął, chociaż późno, Zygmunt III. Z jego inicjatywy i kosztem możliwych przebudowano zamek w Wiśniczu, który zabezpieczono fosami i bastionami. Uzbrojono go w osiemdziesiąt armat i czterystu piechurów, stacjonujących w zamku. Podobnie ufortyfikowali swoje zamki, m.in. S. Koniecpolski – Brody i Podhorce; Zbaraski – Zbaraż; Sieniawscy – Buczacz. Na Wołyniu zbudował Lubomirski Łobuń i Połonne; Kalinowski na Podolu zameczek w Winnicy, wzmocnił Humań; Potoccy – Latyczów i zamki na Dniestrem poniżej Kamieńca. Niestety wojewoda kijowski Wasyl Ostrogski zaniedbał obwarowania Kijowa i Białej Cerkwi²⁶.

²³ B. Dubaś, *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII w.*, brak wyd., Toruń 1998, s. 144–186.

²⁴ Przykładem budownictwa obronnego był zamek Brody hetmana Stanisława Koniecpolskiego zbudowany XVII wieku, czy nowoczesna twierdza radziwiłłowska w Słucku. M. Wagner, *Organizacja sił zbrojnych Rzeczypospolitej w latach 1600–1648*, Warszawa 2000, (w:) W. Majewski, M. Wagner, *Wojskowość i wojny w latach 1600–1648*, rozdz. VI, WIH „Delta”, Warszawa 2000, s. 25.

²⁵ Tamże, s. 26.

²⁶ W. Hupert, *Historia wojenna polska w zarysie*, s. 168.

¹⁹ R. Umiastowski, *Terytorium...*, s. 35.

²⁰ Szerzej: Z. Gloger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1991; R. Umiastowski, *Terytorium...*, s. 35.

²¹ Właścicielem większości tych zamków był ród możnowładców Ostrogskich.

²² Twierdzę – zamek w Krzemieńcu nad Ikwą zbudowała królowa Bona. R. Umiastowski, *Terytorium...*, s. 36.

Jan III Sobieski próbował wprowadzić nowe elementy do systemu obronnego Rzeczypospolitej, szczególnie na południowo-wschodnich Kresach. Obwarowano prawie każde miasteczko. Oczywiście w miarę posiadanych środków finansowych, czyli niedostatecznie. Umocniono głównie mury i fosy otaczające miasta.

Między Styrem a Dniestrem obmurowano dodatkowo murowane zamki, nie wyposażając ich w stałe załogi obronne. Ponieważ skarbiec państwa był ubogi i nie było państwowego systemu obronnego, to wzmocnień i rozbudowy podejmowali się na Kresach w większości magnaci, otaczając fortyfikacjami bastionowymi swe zamki, miasta, m.in. w 1633 roku Brody²⁷.

Ponadto stosowano także fortyfikacje tzw. typu kozackiego. Zamki obwarowywano przeważnie wałami ziemnymi, budowano palisady i system rowów.

Po stracie Kamieńca Podolskiego odnowiono i wzmocniono za zgodą sejmu zamek w Trembowli. Zamek zbudowany był na wysokiej skale. Zewnętrzne mury miały cztery metry szerokości, były otoczone wielobocznymi basztami, które umożliwiały krzyżowy ogień. Bramę wzmocniono dodatkowym murem²⁸.

Cechą charakterystyczną siedemnastowiecznej Rzeczypospolitej były fortyfikacje bastionowe, których podstawę stanowiły pięciokątne bastiony – wysunięta część wału. W tej części umieszczano artylerię. Było to unowocześnienie fortyfikacji bastionowej, ponieważ ostrokątny bastion sprawił, że nie powstawały martwe pola, tzn. miejsca bez ostrzału, które powstały przy okrągłych bastionach²⁹.

Ponieważ obszar Kresów był wyjątkowo narażony na ciągle najazdy, dlatego szukano różnych rozwiązań poprawiających system umocnień. Stopniowo zwiększano obronę, budując zewnętrzne „stanowiska obserwacyjne”, które używane

były do osłony kurtyny³⁰ i obrony bastionu. Przed fosą usypywano tzw. stok bojowy, który połączony był z twierdzą ukrytym przejściem i stanowił pierwszą linię obrony.

*Przed wał wysuwano samodzielne działa – szanice, wśród nich występowały lunety (...). Większe działa zamknięte – forty miały narysy bastionowe lub w kształcie gwiazdy. W czasie oblężenia otaczano twierdzą linią kontrwalacyjną. Z niej wysuwano w stronę fortecy przekopy – rowy na odległość paruset metrów (...)*³¹.

Zamki obronne i twierdze długo były tarczą dla Rzeczypospolitej Obojga Narodów przed atakami sąsiadów i wojsk kozackich, ale nie zapewniały dostatecznej obrony. Ich liczba była niedostateczna a oddalenie tych zamków od siebie zbyt wielkie. Obrona mogła być skuteczna tylko w najbliższym promieniu od punktów obronnych i często przy dużo za małej sile militarnej państwa. Mimo że powstał w XVII system umocnień twierdz kresowych, zwany wówczas „obroną potoczną”, którego symbolami były: Kamieniec Podolski, Chocim, Trembowla, Okopy św. Trójcy, Kudak, Łubniki, to był niewystarczający i nie zatrzymał nieprzyjaciela. Najbardziej strategiczną twierdzą Kamieniec Podolski odzyskano w 1699 roku, ale nie siłą oręża, tylko na mocy traktatu karłowickiego³². Gdy twierdzą odzyskano, rozpoczęto jej renowację, która nie wytrzymała naporu najazdów. Rzeczpospolita Obojga Narodów w omawianym obszarze była „osaczona” przez sąsiadów, a wadliwy system obrony granic południowo-wschodnich był m.in. przyczyną, że na stepach tworzyły się latyfundia magnackie, małe państewka, dla których obrony tworzone własne wojsko. Niedostateczność obrony państwa i ochrony jej obywateli miała wpływ na stabilność monarchii.

³⁰ Kurtyna była cofniętą linią umocnień, którą z bastionów broniła artyleria. Tamże.

³¹ Tamże, s. 208–209.

³² T. Rawski, *Armia koronna na południowo-wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej u schyłku jej istnienia*, (w:) *Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX w.*, s. 90.

²⁷ *Polskie tradycje wojskowe...*, wyd. cyt., s. 208.

²⁸ Była to fortyfikacja bastionowa. Szerzej: W. Hupert, wyd. cyt., s. 255.

²⁹ *Polskie tradycje wojskowe...*, s. 207.

SOUTH-EASTERN BORDERS FORTIFICATIONS SYSTEM OF THE KINGDOM OF POLAND AND LITHAUNIA IN THE 17TH CENTURY

Abstract

The system of border defence is a relatively recent notion. Depending on the development of societies and the growth of the value of the occupied area, borders were evolving and required additional protection.

In the 17th century, the south-eastern border of the Polish-Lithuanian Commonwealth was of prime importance to the security of the country. It was vast, open and void of impassable natural obstructions. Due to the fact that this region was particularly prone to numerous onslaughts, various means of improving the system of reinforcements were sought after:

An important role in the systems was played by defence castles and fortifications, which for a long time served as a shield for Poland against attacks from its neighbours and Cossack troops. However, their number was too small, and the distance between them too big. The northernmost, Kiev was to have been the main point of defence; however, the city did not have any conditions for defence. Apart from Kiev, other important castles were: from the north, the earliest to be destroyed by the Tatars, Żwinogród upon Siwa Woda; then, along the same defence line, Czerkasy and Kaniów upon The Dnieper River; on the Kuczmeński trail, Winnica and Braclaw upon Boh; Bar upon Row¹, and Biała Cerkiew upon the Tatar isthmus.

The reinforcement system of the eastern borderlands' fortresses created in the 17th century, then called a "colloquial defence" – symbolised, apart from the aforementioned castles, by Kamieniec Podolski, Chocim, Trembowla, St. Trinity Trenches, Kudak, and Lubniki – was inefficient and did not stop the enemy. Kamieniec Podolski – the most strategic fortress – was lost and regained in 1699, and not by military power, but by means of the Treaty of Karlowitz².

The Polish-Lithuanian Commonwealth in the described area was "beset" by its neighbours, and the faulty defense system of the south-eastern borders triggered the emergence of magnate latifundia in the steppes, i.e. small countries for the defence of which small armies were created to protect and support their owners, and not always the King and the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Key words: borders security system, defence system, strengthening system, defensive castles, fortresses, bastion fortifications, military security.

Introduction

It is obvious that human beings in every historical period were bound to their land with the territory they populated. Moreover, human beings were, and still are, bound to the environment in which they live and with people – the society. They are linked by mutual interaction and cooperation with a view to providing security for all actors involved in the said society.

Over the centuries, the area of the Kingdom of Poland and Lithuania has often been modified; however, its geographical location has remained relatively intact, keeping its position in the

verycentre of Europe. Throughout the 17th century, the Kingdom of Poland and Lithuania lay between two seas – the Black Sea and the Baltic Sea. Its borders were determined by the Finnish Gulf in the North, and by the Black Sea in the South. Between the high bands and the Carpathian Mountains and the Baltic Sea stretched bands of lowlands.

The security of the Western border, inherited from the Piast dynasty including Silesia, was granted by the swamps of the Oder, Ober, and Noteć rivers – stable borders of the Kingdom since the 14th century.

In order to ensure the internal security and the sovereignty of the state, the need for building up an adequate military security system was evident³. The achievement of that enterprise required the sovereign to make trenchant decisions and sizable

¹ Rawita Gawroński, F., *Geneza i rozwój idei Kozactwa i Kozaczyzny w XVI wieku*. Warsaw/Cracow: Księgarnia J. Czerneckiego, p. 120.

² Rawski, T., *Armia koronna na południowo-wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej u schyłku jej istnienia*, (w:) *Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX w.*, p. 90.

³ A. Misiuk, *Instytucje bezpieczeństwa wewnętrznego w Polsce. Zarys dziejów (od X do współczesności)*, Wyd. Wyższej Szkoły Policji w Szczytnie, Szczytno 2011, s. 57.

financial investment. Unfortunately, in the period studied, the Kingdom of Poland and Lithuania entered into an era of an aristocratic oligarchy⁴ that strengthened the political position of the nobility and the independence of the aristocracy. Over time, the aristocracy had so significantly increased its power that the sovereign's authority was depleted. The most significant privilege of the king – the law making – was forwarded to the parliament, in which the king was no more than one of the three states sitting.

The system of the reinforcements of the south-eastern border of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 17th century

The system of the security of borders is a relatively recent notion. Depending on the development of societies, and on the increase of the value of the land possessed, borders would evolve. Roughly, since the second half of the 16th century, the ruler of Poland ordered the implementing of the, so-called, scrutiny and revisions of the eastern borderlands castles – as royal lands in order to check both the level of its defensive capacity and whether the rights and duties imposed on castle offices and various individuals serving functions were fulfilled and followed.

The south-eastern border of the Polish-Lithuanian Commonwealth was important in terms of the safety of the state in the 17th century. It was vast, open, and void of inaccessible natural obstructions. “Thus, all around, the fields and roads towards Poland are wonderful and spacious for enemies; the foe can primarily endeavour the Turkish onslaught, it will progress, it will succumb, it will go, and take food and POWs, wherever and however it wishes (...) While other countries are defended by water, possess defensives harbours, unpassable mountains, we have nothing”⁵.

For the protection of this part of the country, or rather for the protection of the road leading to the

centre of Lithuania and Volyn against Tatar forays at the end of the 16th century, the old defence line of the steppe area would be strengthened. The main point of the defence was the northernmost situated, Kiev. It was a fundamental post. Apart from Kiev, other important castles were: “(...) northernmost and the earliest to be entirely destroyed by the Tatars - Żwingeród upon Siwa Woda; then, along the same defence line, Czerkasy and Kaniów upon the Dnieper River; on the Kuczmeński trail, Winnica and Braclaw upon Boh, and Bar upon Rów”⁶, and Biała Cerkiew upon the Tatar isthmus.

Source: Wójcik, Z. (1989) *Wojny kozackie w dawnej Polsce*, Cracow: Krajowa Agencja Wydawnicza, p. 60.

Photo 1. A view of Kiev from the 17th century

Based on an examination of the castles scrutiny and revisions in the 16th and 17th centuries by Franciszek Rawita-Gawroński, it is possible to reconstruct the system of reinforcements of the south-eastern border of the Republic of Poland. According to the data, it appeared that Kiev castle required defensive strengthening. Two castle watchmen, remunerated by the citizens, carried out additional duty. The entry gates were watched by ten people, who were watching day and night; at night they would additionally scream to warn about the safety of the inhabitants of the castle. Apart from those posts, there were also watchmen at the “oyster gates” who were also paid by the city's inhabitants from the municipal income. While the inhabitants themselves could watch from the sides of the fields, they could also pay the

⁴ More: W. Czaplinski, *Rządy oligarchii w Polsce nowożytnej*, (in:) *O Polsce siedemnastowiecznej. Problemy i sprawy*, Państwowy Instytut Wydawniczy, WARSZAWA 1966.

⁵ A description of the south-eastern border of the Republic of Poland in the 17th century by Piotr Grabowski (in:) Umiastowski, R. in *Terytorium (...)*, op. cit., p. 26 (proprietary translation)

⁶ Rawita-Gawroński, F., *Geneza i rozwój idei Kozactwa i Kozaczyzny w XVI wieku*, Warsaw/Cracow: Księgarnia J. Czerneckiego, p. 120.

voivode a watching-fee (Pol. *stróżowszczyzna*) in the amount of fifteen kop. groszy a year⁷.

Nearer to Dzikie Pola in the south in Czerkasy, the land watching duty was performed by boyars from the beginning of the 17th century. They were obliged to be armed and on horse- while on duty. Regrettably, with time, this old and tried duty was changed, because boyars were becoming Polish and they grew to be under the nobles' freedom, i.e. the land duties were changed for the common defence.

Negligence of duties was to their disadvantage. Although there were also exceptions, e.g. at the Ostrze castle, even at the time of the biggest Cossack threat, the boyars from the Staroostrzańskie lands, having lived there for generations, were performing war duty according to the old rules⁸.

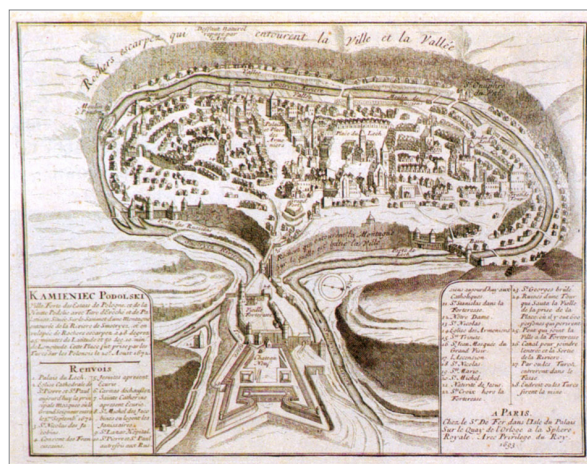
On the Tatar borderland in Perejasław, the duty of war service, i.e. land protection, was vested not only in the boyars, but also in city dwellers. Around the year 1640, during scrutiny "(...) city dwellers renounced their privilege from 1633, under which they had been obliged to annually go to a camp, and now they did not have to do it forever, apart from the case of a levy at a massat the king's side, for which they were to show up along with a rural commune head and a flag"⁹.

In the southern part of the Wołyń area, in Braclawszczyzna, the duty of war service in the 17th century was very slack. A case in point, in Bar, which was located the nearest to the Tatar trail, city dwellers kept evading service. The provision of security was entirely dependent on the elderly. The situation was even worse in Winnica. There, even the castle was neglected and was gradually falling into disrepair before it finally collapsed. Even though the Winnica inhabitants associated with the castle were affluent, they skimmed money on the rebuilding of their castle.

Lack of massive natural obstructions located at the border forced reinforcements for those areas, in the form of artificial obstructions like fortresses and strongholds. Stefan Batory¹⁰, who wanted to permanently secure the southern provinces, already had such plans. Sigismund III Vasa committed

himself to erecting five fortresses, in the Kiev province among others. Władysław IV Vasa commenced the relocation of some of the Cossacks to the Dźwina river area in order to calm down the eastern borderlands. John II Casimir Vasa swore to rebuild four fortresses in the eastern borderlands and in Lithuania. Michael I (Pol. *Michał Korybut Wiśniowiecki*) mended the Kamieniec Podolski ramparts while John III Sobieski renovated and strengthened the fortress in Lvov¹¹.

However, plans and practice do not necessarily go hand in hand. In the 17th century, Kiev practically did not have any proper conditions to protect itself. In 1622 "(...) the number of heavy guns was considerably slimmed down. The division was actually in possession of 12 cannons (incl. one "spadane"), but there were only 9 serpentines, 24 hackbutts (...). Simultaneously, in Kaniów, a brick fence was uncovered, slightly rotten (...). There were no rifles"¹².

Source: Wyczański, A. (1987) *Dogonić Europę. Dzieje narodu i państwa polskiego*. Cracow: Krajowa Agencja Wydawnicza, p. 21.

Photo 2. Fortresses of Kamiień Podolski erected during the times of Sigismund I the Old – a mid-17th century drawing

The condition of other defence castles in Kresach Rzeczypospolitej Obojga Narodów was no better. Also, in Czerkasy, the state of defence preparation and equipment looked bad. However, new defence points were also appearing, among others, the Wyszogród castle upon the Dnieper river, and the castle upon Rosia in Bohusław near Kiev, which had a bronze cannon, ten hackbutts,

⁷ More: *ibid.*, p. 121 et seq.

⁸ *Ibid.*, p. 123.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ Stefan Batory, king of the Poland in the period of 1576–1586, son of the Siedmiogród province governor, husband of Anna Jagiellonka. Source: Olejnik, K. (1988) *Stefan Batory 1533–1586*. Warsaw: Publishing House of MON.

¹¹ More: Umiastowski, R., *Terytorium (...)*, p. 27.

¹² *Ibid.*, p. 130.

four muskets and additionally a small reserve of gunpowder and bullets¹³.

Unfortunately, the system of military security of the south-eastern borderlands of Poland based on castles was underequipped and underinvested and did not protect the population dwelling in the vicinity of steppe. Even more so as the eastern outskirts of Poland were a place of fierce fights between countries neighbouring the region. The number of new fortresses and strongholds there shows that it was a very important border. Actually, fortresses were built first and foremost at the east-southern border of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 17th century, because this region was a land of unceasing struggles and the most sensitive part of the country.

The rivers between the Dnieper and the Carpathians, i.e. the Boh, the Dniester, and the Prut, flow parallel to the Dnieper. Their tributaries flow in the old canyons. Hence, between the rivers, watersheds "(...) were advancing the booty-greedy 'hordyńska swarm'", and the Polish settlers, defying the invasions under arms, erected a number of fortresses, little castles, stanitsas, in effect closing the trails leading towards the Ruthenian lands and deep into the country further"¹⁴. The Zbrucz river, like the Dniester river, formed a natural defence line. The Tatar trails were usually the same, they were running from the Crimean encampments through the Wild Fields (Pol. *Dzikie Pola*) deep into the country. The outlets of those trails were guarded by numerous castles. In the 17th century, the Podole province was the most at risk of such invasions; thus it had thirty-five defence castles, while the Volyn province, twice as small and scarcely inhabited, had as many as sixty-five castles¹⁵.

Kamieniec Podolski was the most vital fortress guarding the trails of Poland. It was built due to the need to guard against invasions from the outside. It was regarded as "The gate to Poland, a rampart, against which the mightiest Tatar waves were breaking, for it was reinforced by sultan detachments"¹⁶. The specific topographical features were taken advantage of at its construction.

¹³ Ibid.

¹⁴ S. Lackoroński's account of the border of the eastern borderlands around 1649 (in:) Umiastowski, R., *Terytorium* (...), p. 33.

¹⁵ Ibid, p. 34.

¹⁶ Kamieniec Podolski fortress was built during the reign of the Jagiellons. It was adjacent to an impassable cliff and

Source: Wiszewski, P., p. 15.

Photo 3. Kamieniec Podolski, a fortress located upon the Smotrycza river (a Dniester tributary) was guarding the southern borderlands of Poland (present-day picture)

At the outlet of the Zbrucz river to the Dniester river, security was additionally guarded from the earthwork, called the Ramparts of the Holy Trinity or the "blockade of Kamieniec Podolski". Besides, below Kamieniec upon Dniester, smaller castles and stanitsas, i.e. Chocim upon Dniester¹⁷, a fortress defending the crossing below Żwaniec, were guarding the eastern borderlands.

The Żwaniec crossing was guarded by the following fortresses: Mohylów, Raszków, Jampol, and up to Jahorlik. In addition, numerous small stanitsas should be classed as components of the system of reinforcements.

However, above Kamieniec Podolski on the river, the brick fortresses of Halicz, Rakowiec, and Czernelica could be seen. Pokucie was guarded by the town of Śniatyn. Besides these, on this dangerous stretch of the south-eastern border of

guarded the crossing of the Dniester River. It was also protecting the Podole area. The fortress was lost by Michał Korybut Wiśniowiecki, but John III Sobieski attempted in vain to regain it. Kamieniec Podolski was one of the numerous fortresses that were built by the country. The fortress was nicknamed "a pearl on a rock". The fortress is located across an oval plateau of 120 ha surrounded by a rocky glen of the Smotrycz river. "The Geological Review" vol. 56, No. 1, Warsaw, 2008, p. 27. *Polskie tradycje wojskowe. Tradycje walk obronnych z najeźdźcami Niemców, Krzyżaków, Szwedów, Turków i Tatarów*, Sikorski, J. (ed.), (1990), Warsaw: MON, p. 208; Nowak, T., *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, SMHW, vol. 19, part. 1, p. 139 et seq.

¹⁷ In the 17th century, the Chocim area became a place of fierce fighting between the Republic of Poland and Moldavia with Turkey, mainly along the natural border in the form of the Dniester River. When the Turks had occupied, the fortress was transformed into a large Turkish fortress opposite Kamieniec Podolski. Umiastowski, R. *Terytorium* (...), p. 34.

Poland, the following fortresses should also be mentioned: Braclaw upon Bohem, and Kuczmeński Bar – built already by Queen Bona¹⁸.

“Before Bar, 16 miles deep into the steppe, upon the river Muraszka (the right tributary of Morachwa) Zamoyski built a small castle, Szarogród, which caused the sultan anxiety and a chaush would deliberately come to supervise it and to intervene if the need arose. He would be calmed by confirmation that the castle served only against the Cossacks. Besides, one of the most powerful castles of the 17th century was Humań, and in Russia – Bila Tserkva”¹⁹.

The system of reinforcements of the south-eastern border of the Polish-Lithuanian Commonwealth was divided into two groups. One group comprised castles and fortresses located on the left tributaries of the Dniester River on the crossings protecting Rus and the roads of Subcarpathia. The other group was formed by the Volyn castles.

Besides this, each of the left tributaries of the Dniester River was additionally reinforced when the population grew bigger. The following castles were erected in the basin of the Dniester River: Uszyca upon Ladawa, Smotrycz and Paniowce upon Smotrycz above Kamieniec Podolski, Skała upon Zbruch, Skałat and Zbaraż upon Gniezna, and Czortków, Trembowla, Tarnopol upon Seret, while on the Strypa River: Buczacz, Jazłowiec (the seat of Magnate Jazłowiecki), Podhaje, Rohatyn, etc.²⁰ The last well-organized fortress was Lvov.

Braclaw and Winnica were castles from the Volyn group, the most protruding at Bohem, protecting roads to the Vistula River tributary. Further to the West was the Bar fortress upon Row, and this fortress played a substantial role for it was situated between the group of Volyn fortresses and the Dniester fortresses.

Upstream of the Boh River, the following castles arose: Chmielnik, Stara Siemiawa, near the Piławka River, Międzyborz, and, in addition, castles in Stary Konstantynow, Ostropol, Luborz,

¹⁸ Queen of Poland, wife of King Sigismund I the Old, mother of Sigismund II Augustus I and Anna Jagiellon. She was crowned in Cracow on 18th April, 1518. Bogucka, M. (2004) *Bona Sworza*. 2nd ed. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, p. 25.

¹⁹ Umiastowski, R., *Terytorium (...)*, p. 35.

²⁰ More at: Gloger, Z. (1991) *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Warsaw: Wiedza Powszechna; Umiastowski, R. *Terytorium (...)*, p. 35.

Czartoria, and Połonne²¹. Ostróg upon the Horyn River was the most fortified castle. In the North-Western direction, the following castles require a mention: Luck upon Styr, Dubno, Krzemieniec²² and many smaller castles.

The fortresses and castles of 17th century Poland in the area at issue were testimony to the strengthening of Polish influence upon the eastern borderlands. They had different systems of dependence. There were fortresses, state castles, self-government and private castles. Fortresses and royal castles (i.e. state castles) were under the King's authority. Another group formed the fortresses constituting a protective system of an assembly of self-government (Pol. *Sejmik*). The most numerous were magnate (private) castles, especially in the eastern borderlands and Lithuania²³.

In the 17th century, because of the danger from the Cossacks and Turks, various fortifications in the eastern borderlands were built²⁴. Apart from large fortresses, an important role in the system of reinforcements was played by smaller magnate castles, as well as palace-fortresses “(...) of reduced protection advantages” and protective gentry courts. Since 1607, the eastern borderlands fortresses were being extended and modernised, i.e. Jazłowiec, Buczacz, and Trembowla.

The distribution of the reinforcements in the borderlands did not fall under a unitary fortification system. An important role in that system, apart from the above-mentioned ones, was played by semi-stable “(...) using wood, and first of all the soil, as construction materials” – ground field fortifications²⁵. The following fortresses should also be mentioned, e.g. at Chocim (1621), at Zbaraż and Łojow (1649), which exemplify field fortifications.

²¹ The line of the Ostrogscy potentates owned most of the castles.

²² The castle fortress in Krzemieniec upon Ikwa was built by Queen Bona. Umiastowski, R. *Terytorium (...)*, p. 36.

²³ Dubaś, B. (1998) *Fortece Rzeczypospolitej. Studium z dziejów budowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII w.*, Torun: lack of publisher indication, pp. 144–186.

²⁴ The 17th century Brody castle of hetman Stanisław Koniecpolski was an example of protection constructions. The same can be said of the modern fortress of Radziwiłłów in Słuck. Wagner, M. (2000) *Organizacja sił zbrojnych Rzeczypospolitej w latach 1600–1648*, Warsaw (in:) Majewski, W. — M. Wagner (2000) *Wojskowość i wojny w latach 1600–1648*, Chapter VI, Warsaw: WIH ”Delta”, p. 25.

²⁵ *Ibid*, p. 26.

The neglected and underinvested system of fortifications in Poland within the area of the eastern borderlands hardly defended the forages of the Cossacks and Turks, for example. An attempt, though late, to restore the east-southern system was taken on by Sigismund III Vasa. It was his initiative, sponsored by magnates, to rebuild the castle in Wiśnicz, which now was protected by moats and bastions. It was armed with eighty cannons and 400 footmen who were stationed in the castle. In a similar manner, the following castles were fortified, e.g. S. Koniecpolski took care of Brody and Podhorce; Zbaraski did Zbaraz; the Sieniawscy family took care of Buczacz. In Volyn Lubomirski, Łobuń and Połonne were built; in Podole, Kalinowski built a small castle in Winnica, and strengthened Humań; the Potoccy family built Latyczów and the castles upon the Dniester River below Kamieniec. Regrettably, the Kiev province governor, Wasyl Ostrogski, neglected the fortresses of Kiev and Bila Tserkva²⁶.

John III Sobieski tried to introduce novel elements into the defence system of Poland, especially in the south-eastern borderlands. Almost every town was fortified, as much as financial means allowed, of course, i.e. not much. The walls and moats surrounding towns were strengthened the most.

Between the rivers Styr and Dniester, walls around brick castles were additionally erected, without equipping them with stationary defence squads. Due to insufficient state treasury and lack of a state defence system, the reinforcements and extensions in the borderlands were sponsored by magnates. They would build bastion fortifications around their castles and towns, e.g. Brody in 1633²⁷.

In addition, fortifications in the Cossack style were built. Castles were usually surrounded by earthworks, palisades, and a system of ditches.

When Kamieniec Podolski was lost, the castle in Trembowola was renovated and strengthened with the consent of the Sejm. The castle was built on a high rock. The outer walls were four metres wide and they were surrounded by multilateral

bastilles which enabled cross fire. The gate was reinforced by an additional wall²⁸.

Bastion fortifications were the hallmark of 17th century Poland. They were based on pentagonal bastions – a protruding part of the wall – where ammunitions were kept. It was a form of modernisation of the bastion fortification because the acute-angled bastion excluded dead space, i.e. the space where firing was impossible, which was the case in circular bastions²⁹.

Due to the fact that the eastern borderlands were exceptionally prone to constant onslaughts, various solutions were sought after to improve the system of reinforcements. The defence was gradually strengthened by building outer “observation decks” which were used for screening the curtain³⁰ and the protection of the bastion. In front of the moats, the so-called fighting mounds were formed and connected with the fortress by a hidden passage and constituted the first line of defence.

“In front of the mound, free-standing heavy guns were positioned – lunettes were bulwarks, among them (...) Bigger closed earthworks – forts had a bastion structure or a star shape. During an onslaught, the fortress was surrounded with an extra ditch line (Lat. *contrvallatio*) from which protruded ditches measuring hundreds of metres (...)”³¹.

Even though defence castles and fortresses had long been a shield for the Polish-Lithuanian Commonwealth against attacks from neighbours and Cossack troops, they were not sufficient enough. They were both too few and too far away from one another. The defence could only be efficient for a short distance from defence points, often when coupled by the much weaker military potential of the country. Although the reinforcement system of the eastern-borderlands’ fortresses was created in the 17th century, then called a “colloquial defence” – symbolised by Kamieniec Podolski, Chocim, Trembowla, St. Trinity Trenches, Kudak, and Lubniki – it was inefficient and did not stop the enemy. Kamieniec Podolski – the most strategic fortress – was regained in 1699, and not by military power, but by means of the Treaty of

²⁸ It was a bastion fortification. More at: Hupert, W., op. cit., p. 255.

²⁹ *Polskie tradycje wojskowe (...)*, p. 207.

³⁰ The curtain was a retracted defense line which was protected by artillery from bastions. *Ibid.*

³¹ *Ibid.*, pp. 208–209.

²⁶ Hupert, W., *Historia wojenna polska w zarysie*, p. 168.

²⁷ *Polskie tradycje wojskowe (...)*, op. cit., p. 208.

Karlowitz³². Once the fortress was regained, its renovation started and it succumbed to numerous attacks. The Polish-Lithuanian Commonwealth in the described area was “beset” by its neighbours, and the faulty defence system of the south-eastern borders triggered the emergence of magnate latifundia in the steppes, i.e. small countries for the defence of which small armies were created. The insufficiency of the defence of the country and its citizens influenced the stability of the monarchy.

³² Rawski, T., *Armia koronna na południowo-wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej u schyłku jej istnienia*, (w:) *Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX w.*, p. 90.